

Szikra Dorottya

Hit és AIDS

Dolgozatomban az AIDS tárgyalásának egy olyan aspektusáról írok, amely ugyan nem szerepel a „vizsgakérdések” között, de melynek szerintem majd minden kérdéshez köze van, és a kurzus során is sok szó esett róla.

A tudományba, a rációba és a technikai fejlődésbe vetett évszázados hit megrendüléséről van szó, melyet, mint társadalmunk egyéb lényegi problémáit (a kisebbségekhez való viszonyt, tudomány és hatalom kapcsolatát, a szolidaritás kérdését) szinte felnagyítva láttatja velünk ez a betegség. Ahogy Hintermeyer írja¹, az AIDS megvilágítja azt a tényt, hogy a modernitás hatalma sem korlátlan, így kérdőjelezve meg korunk fő referenciáit, egyebek közt a technika rohamos fejlődésének és az orvostudománynak a meghatározó jelentőségét. Ez egyúttal egy gondolkodásmód megkérdőjelezését is jelenti, mégpedig a kizárólagosság gondolkodásmódját. A 19. század embere hozzászókkott a ráció és az illúzió, a misztikum szétválasztásához. A racionális, az objektív tudományosság vált a felnőtt ember világról való gondolkodásának meghatározójává; a misztika, a mese és az irracionalitás a gyermekek és az örültek privilégiumává lett. Ezalól csak néhány, a társadalmat ritka értékekkel megajándékozó művész képez kivételt.

A tudományos fejlődés azonban eljutott egy pontra, ahol, úgy tűnik, saját határait feszíti szét. Egy pontra, ahol a tudás fáj. Az AIDS az a jelenség, ahol konkrétan kimondhatjuk: a fájdalomra a tudás nem szolgál gyógyírül. A technikai tudás növekedése többé nem szolgálja az ember testi-szellemi jól-létét, boldogságát. A mai kor embere már menekülne vissza a tudattalanságba. Szívesen lelassítaná azt a rohanást, amelybe a társadalom belekényszeríti a technikai civilizáció örült tempójú fejlődésével. Egyebek közt ez az oka az okkultizmus térnyerésének is.

Dolgozatomban a tudományos gondolkodás, majd konkrétan az orvostudomány fejlődésének szerepét szeretném vázolni ebben a folyamatban. Végül az AIDS felbukkanásának és terjedésének szempontjából tekintem át az adott helyzetet, a tudományba vetett hit válságát. A téma olyan lág, hogy meg sem kísérek teljességre törekedni. Célom egy folyamat megértése – tisztázása a magam számára is.

I. Misztikum–tudomány–hit

A „minden egész eltörött” érzése kifogyhatatlan témával szolgál az irodalom, a filmművészet és a társadalomtudományok számára. A társadalom átalakulása a kisközösségek Gemeinschaftjából a makroméretek és az atomizáltság Gesellschaftjába, a szolidaritás meggyengülése, születés és halál, egész életünk intézményesülése, élet és halál egységének szétbomlása, a rohanás és a stressz, sokak számára Isten elvesztése – mind e folyamat részei.

„Ez a vágatás maga a tér. Ez a rohanás maga az idő. Minden elenyésző másodperc, minden nap, minden esztendő az állat egy szokellése a láthatár felé. És a rohanás mozdulatai külön is rohannak, megsemmisítve minden értelmet és minden reménységet. Chancelade mögött semmiféle fenyegetés nem lappang. Ha jobban meggondoljuk, a veszedelmek inkább előtte vannak. Vagyis hiábavaló a futás, és minden elhagyott szakadék csak a végül is győzedelmeskedő ürességet vájja még mélyebbre.”²

Amit cserébe a modern ember kapott a ráció, a tudomány fejlődésétől, az a kényelem és a fogyasztás magasabb színvonala. Amit pedig elveszített: a világ, a társadalom és az ember szoros egysége. Ahogyan François Jacob megfogalmazza: „Az emberi elmének valószínűleg természetből fakadó igénye, hogy egységes és összefüggő ábrázolása legyen a világról. Az egység és az összefüggés hiánya gyakran szorongáshoz és skizofréniához vezet.”³ A tudományos magyarázat nem elégíti ki az embernek ezt az igényét, mert „nem a teljes univerzum teljes és végérvényes magyarázatát tűzi ki célul, hanem a természet korlátozott területein való aprólékos kísérletezéssel halad előre.”⁴ Ez a fajta gondolkodásmód a világszemlélet széttöredezéséhez vezetett, amely szemlélet-darabok néha egyesülnek ugyan, de ugyanakkor áthidalhatatlan szakadékok is keletkeztek. A tudós objektivitásra törekszik, a megismerést a megismerés tárgyától való eltávolodástól várja⁵, és ennek érdekében kiiktat minden érzelmet és morális ítélet a megfigyelés folyamatából.

A mítosznak ezzel szemben „erkölcsi tartalma van. Saját jelentését hordozza. Kiválasztja saját értékeit.” A mítoszban az emberek a szó legmagasabb értelmében megtalálják a törvényüket, anélkül, hogy keresniük kellene. „A tömeg és az energia megmaradásában vagy az evolúció őstörténeti levelesében még ha keresik, sem találnak ilyen törvényt.”⁶ Jacob szerint „soha többé nem lesz olyan receptünk vagy elméletünk, amely minden részletében megmagyarázná a teljes univerzumot”⁷. Ezzel nem azt akarja állítani, hogy a természettudományok feleslegesek, vagy végzetesen rossz irányba tértek el. Annyit mond, hogy a józan ész szükséges, de nem elégséges feltétel az emberi ügyek intézésében, mint ahogy azt a felvilágosodás és a 19. század tudósai állították.

E felismerés nyomában próbálja az elveszett jelentést, a jelentésbeli, igazi tudást visszaszerezni a tudomány számára Theodore Roszak. Szerinte az, amit a mai objektív tudományok művelnek, csak az „információ” platonai kritériumának felel meg, s ez nem több, mint a „látszat megmentése”⁸. Ez a tudományoknak egy sokkal alacsonyabb szintje, amelynek nem sok köze van a „jó lényeges természetéhez”⁹, amivel pedig a tudás foglalkozik. Szintén

fontos, hogy nem az információszerzés hiábavalóságáról, értelmetlenségéről van szó, hanem arról a „transzracionális érzékenységről”, amely hiányzik az értékmentes tudomány műveléséből. Ez az érzékenység vezeti el a tudóst a „megvilágosodásba”¹⁰, ami „az emberi lét céljának és a világegyetemben elfoglalt helyének extatikus intuícióját, az örökkévalóság megpillantását”¹¹ jelenti. Platon számára ez az egyetlen igazi tudás, ami felé a „tudás embe-rének” törekednie kell. Roszak „gnózisnak” nevezi a tudás e „régebbi, szélesebb fajtáját”, amelyből a mai „megismerési stílusunk” kivált. „Ez a derivációs folyamat szellemileg elszegényített és lelkileg eltorzított bennünket.”¹² „Amikor a modern Prométheusz ismeret után nyújtja ki kezét, nem a gnózis fáklyáját hozza le, nem is azt keresi, hanem az információk sok-sok gyertyáját. De millió ilyen gyertya sem ér fel a fáklya fényével, mert tűzük nem azonosrendű.”¹³ A gnózis értékkel telített jelentést hordozó tudás, amely nem idegenkedik a „ráérzéstől”, az „igazság megragadásától” vagy a „megvilágosodástól”, mint a világ megismerésének módjaitól, sőt, éppen ezáltal éri el csúcst, az „epifániát (jelentés), ami olyan megismerés, amely messzire elragad bennünket a tiszteletreméltó tudományosságtól”, és aláveti magát a „szentség fegyelmének”¹⁴.

Ez a gondolat nagyon közel áll Polányi Mihálynak a „hallgatóságos tudásról” (tacit knowledge) és a „hallgatóságos dimenzióról” alkotott elképzeléséhez. (Roszak idézi is Polányit.) Polányi Mihály is Platonból indul ki, csakúgy, mint Roszak, és a tudás egy megragadhatatlan, csak gesztusokban tettenérhető, mester-tanítvány viszonyban elleshető dimenziójáról beszél, amely „személyes tudás”, és amely Roszak szerint csakis „egy guruval való bensőséges viszony”¹⁵ során jöhet létre. „Hiszen a lényeges dolgok nagy részét az ember csakis nüanszok és elrejtett utalások, személyes ízlés és az érzelmi alkat közvetítésével tanulhatja meg mesterétől.”¹⁶ Az így megszerzett tudás a dolgok természetét és értékét egységes egészsként ragadja meg¹⁷, és nem is akar objektív lenni. Intellektus és lelkiismeret tehát elválaszthatatlan, csak akkor ér valamit tudásunk, ha értelemmel telített.

Polányi szerint a tudományos felfedezéshez nem lehet elérni a „következtetés explicit módjainak még oly szorgos alkalmazásával sem”¹⁸. Ennek ellenére a tudósnak állandóan fáradoznia kell (ld. információgyűjtés), hogy előkészülhessen az igazság befogadására.¹⁹ Az igazság felismerése azonban tartalmaz teljesen irracionális elemeket is. Polányi ezt a pillanatot a szemüveg eltöréséhez hasonlítja, egy olyan pillanathoz, amikor a világról alkotott egységes képünk hirtelen teljességében megváltozik.²⁰ A szemüveg összetöréséről a tudomány nem tud számot adni, nem szolgál magyarázattal. Ezt a pillanatot leginkább a megtéréshez lehet hasonlítani. Polányi szerint nem csupán a felfedezés aktusa, hanem a tudományos meggyőződés mint olyan is részben hit kérdése. „A pozitívista talán beismeri, hogy a tudományos értelmezésben van egy bizalmi elem, de ahhoz ragaszkodik, hogy akkor is létezik a szigorú tények vagy a cáfolhatatlan elsődleges érzetek törzse, melyet minden elméletnek mint ilyet el kell fogadnia.”²¹ Szent Ágoston nyomán Polányi úgy látja, hogy hit nélkül semmiféle tudás nem létezik. A kisgyermek nem tanulhatna meg beszélni, ha nem hinné, hogy amit anyja mond, az igaz. A tudós nem tudna felfedezni semmit, ha nem hinne a felfedezendő (addig

ismeretlen) dolog létezésében. „Ezek a hitek természetükénél fogva normatív jellegűek.”²²

A világ megértéséhez tehát nem elegendő a racionális tudás, a kísérleti vagy tapasztalati empiria (és nemcsak azért, mert nem szolgál egységes világképpel, mint F. Jacobnál).

„Ebben az évszázadban az újabb, nagy kiigazítások időszakába léptünk. Ezek egyike, hogy még egyszer meg kell tanulnunk: kell lennie meggyőződésünknek. A feladat hatalmas, mert évszázadokig azt tanították nekünk, hogy csak azt a maradványt valljuk hitként, amit elképzelhetőleg semmilyen kétség nem kezd ki. Mára ilyen nem maradt, és ezért kell a nyitott szemmel való hit képességét szisztematikusan újra helyreállítani.”²³

II. Orvoslás–orvostudomány

A tudomány tehát a felvilágosodás óta keményen elhatárolja magát a hittől, negatív legitimitációját pedig abból nyeri, hogy nem foglal állást (már ami a Royal Society alapszabályát illeti²⁴) társadalompolitikai kérdésekben. A technika pedig egyre távolodik az embertől. Egyre kevésbé értjük a gépeket, egyre közvetettebb velük a kapcsolatunk. A tudomány az anyaggal foglalkozik, melyről megpróbálja maximálisan leválasztani a szellemi, mint felesleges sallangot.

Az orvostudomány kifejlődésében is megfigyelhető ez a tendencia. A hagyományos orvoslásban a testet elválasztják a lélektől, az egység megtörik, sőt, csakúgy, mint a fizikában vagy a kémiában, egyre apróbb részleteit vizsgálják. Ezért kérdezi Losonczy Ágnes könyvében: „és ki rakja össze az embert?”²⁵ Az orvostudomány az embert hosszú ideig mint tárgyat, mint gépet képzelte el, melynek meghibásodott részeit ki kell cserélnie, meg kell javítania. Ez a folyamat az anatómia megszületésével kezdődött, amely annak idején még a tudósok hite szerint elvezetett „a Teremtő megismeréséhez, ugyanúgy, ahogy az okozat elvezet az ok megismeréséhez.”²⁶ 1546-ban jelent meg Vesalius könyve, amely először mutatta be részletesen és pontosan ábrázolva az emberi testet. Fokozatosan tűnik el egy-egy réteg az ábrázolt emberről: először a bőrre, aztán sorban az izmok. A test egyre vékonyabb, kisebb lesz, végül csak egy csontváz marad belőle, melyet az ábrán az akasztófa kötele tart. „Arra emlékeztet bennünket, hogy ha az európai embernek sikerült a természettudomány tárgyává tennie magát, akkor az a hullája révén történt. Ahhoz, hogy az ember megismerje saját testét, először el kell pusztulnia.”²⁷

Hasonlóképpen viszonyult az orvos a betegéhez. Bár mindvégig tudatában volt annak, hogy egy élő emberről van szó, annak is az egészségéről (tehát az életéről), ahhoz, hogy a beteg szervre koncentrálhasson, eltekintett a többi szervtől, az egészségtől, az individuumból, és vizsgálódásának tárgya már egy tárgy, egy szerv, mondjuk, a vese. Ehhez járult még az egyre fejlődő technika, mely még inkább eltávolítja a beteget orvosától, és fordítva.

A beteg ember maga is elfogadja, hogy tárgyként kezelik. A teljes

passzivitást vállalva orvosa kezébe teszi le életét. Egyetlen választási lehetősége az a döntés, hogy aláveti-e magát a kezelésnek vagy sem.²⁸

Az orvos jelen van születésünkénél és halálunknál, de mind a szülés, mind a halál intézményesülten, futószalagon zajlik. Mindkét felet sújtja a deperzonalizáció, amiért cserébe a kényelmet kapjuk, azt, hogy nem kell elviselnünk a sok vért a szülésnél a saját lakásunkban, és nem kell látnunk szeretteink haldoklását. „Biztos kezekben” vagyunk, bízunk a szakértelemben, és ezért cserébe feladjuk önmagunkat.

Az orvostudomány ezzel a folyamattal kétféle lelkiismeretfurdalástól is megszabadította az emberi közösséget: egyrészt az egyéni büntudattól azzal, hogy külső okokra vezette vissza a betegséget, másrészt a társadalom felelősségtudatát könnyítette meg azzal, hogy nem társadalmi, hanem biológiai okokat tárt fel és gyógyított.²⁹ Ivan Illich, az alternatív medicina egyik leg-radikálisabb képviselője egyenesen azt állítja, hogy az orvostudomány képtelenné tette az embert arra, hogy saját helyzetének, állapotának ura legyen. Ezzel az orvostudomány eljutott egy pontra, ahonnan kezdve többet árt az emberiségnek, mint amennyit használ. Szerinte az orvosok zárt közösségének hatalmát belülről sem lehet korlátozni, hanem csak egy olyan politikai akció lehet eredményes, amit a társadalom kiszolgáltatottságukra ráébredő tagjai kezdeményeznek.³⁰ Az embereknek egyúttal mintegy vissza kell szerezniük önmagukat, le kell mondaniuk az intézményesült orvoslás kényelméről, és újra meg kell tanulniuk érezni a fájdalmakat, saját testük jelzéseit.

Paul Starr cikkében³¹ tétélesen cáfolja Illich és a hozzá hasonló, általa nihilistának nevezett szerzők állításait, és úgy gondolja, hogy az egészségügy bizonyos területei ugyan valóban túlméretezettek, más területeken viszont hiányosságok vannak, és ezért nem kell elvetni az egészségügyet úgy, ahogy van, hanem az erőforrások elosztása és a szervezés terén kell reformokat bevezetni.

Raymond Illsey úgy gondolja, hogy egyrészt a preventív tevékenységeknek kellene nagyobb súlyt kapniuk, másrészt pedig az orvosok és a betegek betegség fogalmának kellene egymáshoz közelebb kerülnie.³² Ez egy nagyon fontos probléma, hiszen a betegek sokszor fordulnak orvoshoz olyan jellegű problémákkal, amelyeket az orvosok nem tartanak a kompetenciájukba tartozóknak, pácienseik viszont betegségnek érznek. Az orvosok képzése betegség-, és nem beteg-centrikus. A betegség a fontos, nem a személy maga, akár pszichés vagy környezeti problémáival.

Az orvostudomány tehát ma is gyakran szétválasztja az ember fizikai lényét a lelki-szellemi, valamint a társadalmi lényétől. Másrészt pedig a gyógyítás – mely mindig is igénye volt az embernek –, úgy tűnik, kezd elhatalmasodni felette. Az ember teljesen alávett szerepbe kényszerül, és a hatalmat, amelynek aláveti magát, egyre kevésbé tudja ellenőrizni. Megváltoztatni pedig még kevésbé képes, így marad a bizalom (mely megvonható), és az orvosok tudásába és (a sámánok óta) karizmatikus hatalmába vetett hit.

III. AIDS

Az orvosokba vetett bizalom és hit egyik fontos mozzanata a 19. században, hogy hatalmukat szinte emberfelettinek éreztük. Olyan kérdések oldódtak meg rövid évtizedek alatt, amelyekről álmodni sem mertünk. Az európai ember fizikai fájdalmai valóban csökkentek, a mai ember tovább él és magasabbra nő, mint az ősei. Amikor azonban szembekényszerül a halállal – okozza bár az AIDS vagy egyéb –, rá kell döbbsennie, hogy a gyorsabb élet nem jelent több életet, a természetben való uralkodás még nem jelent omnipotenciát – a versenyből nem lehet győztesen kikerülni.

A modern ember úgy él, mintha nem létezne a születés és a halála. Ezek csak gyors kis közbjátékok, amelyekről nagyon hamar elfelejtkeznek a közties rohanások, várakozások alatt.

Az AIDS ebből a szempontból olyan, mint egy STOP-tábla. Jelez egy helyzetet, amelyet a tudomány és az orvoslás nem tud megoldani. „Amit uralni hitt, az hirtelen kicsúszik a ráció ellenőrzése alól.”³³ Az emberek joggal érezhetik, hogy vártak valamit a tudománytól, amit az nem hozott el számukra. Magukra maradtak, a betegek egészen közel kerültek a halálhoz, ami nem „szokványos halál” (ha egyáltalán lehetséges ilyen), hiszen első-sorban erejük teljében lévő fiatalokat sújt. Most először „a betegség gyorsabban terjed, mint az orvostudomány”³⁴.

Ebben a helyzetben ismét előtérbe kerül a misztika, és nem csupán a laikusok körében, hanem egyes orvosoknál is.³⁵ Az AIDS feltárja a modern embernek azt az oldalát, amelyet szégyell: még mindig hisz a dolgok, betegségek jelentésében, és még mindig nem elégszik meg pusztán racionális magyarázatokkal. Ahogy Ch. Beauchamp írja, igenis felmerül a kérdés, hogy mi az AIDS jelentése a társadalom és az egyén számára.³⁶ Ha ez igaz, akkor már a gnózis területén járunk. Nincsen egyértelmű határvonal a helytálló és a helytelen értelmezések között.³⁷ A kizárólagosság gondolkodásának megrendüléséről van szó tehát, ami megkérdőjelezi bennünk az objektív tudomány önmagáról alkotott képét.

Magunkat áltatnánk – mondja Beauchamp –, ha azt gondolnánk, hogy az AIDS által felvetett kérdések csupán technikai jellegűek: „Így például kérdések fogalmazódnak meg meggyőződéseink episztemológiai megalapozottságát illetően.”³⁸ Az ezekre a kérdésekre adott különböző válaszok különféle stratégiákat vonhatnak maguk után.

Mi is a tudomány szerepe az AIDS-szel kapcsolatban? Egyrészt az AIDS ellenszerének felfedezése. Ez valóban pusztán orvosi-biológusi feladat, bár nyilvánvalóan vannak gazdasági és politikai vonatkozásai is. Ugyanakkor a szer kikísérletezése még nem szolgálna megoldással az AIDS által felvetett morális és társadalmi problémákra: „Nincs olyan egyedüli beavatkozási mód – még a hatékony vakcina sem az! –, mely megfelelően kezelhetné az AIDS komplex problémáját.”³⁹ Arról nem is szólva, hogy mi lesz addig? Addig a tudomány feladata a megelőzés, a járvány terjedésének megfékezése. Itt válik fontossá az a kérdés, hogy a tudósok, orvosok mit tekintenek feladatuknak. Miben látják a betegség okait? Meg tudják-e és meg akarják-e találni az érintkezési pontokat a társadalomtudományokkal, a lélektannal és nem utolsó

sorban a betegekkel, „rizikócsoportokkal” mint emberekkel, és mint egy, az övékkel egyenrangú igazság képviselőivel? A hatékony segítség érdekében a tudományoknak le kell számolniuk azzal a gondolkodási móddal, mely szerint „a helytelen felfogások” a „vezetettek” osztályrészét képeznék, s ha netán egyes vezetők és a szakértők jó tanácsai nem lennének kedvező hatással az emberek magatartására és attitűdjeire, akkor ennek elsősorban az lehet az oka, hogy „a nemes szándékok a fejekben uralkodó sötétség miatt merev ellenállásba ütköztek, melyet csak erővel letörni vagy csellel kijátszani lehet.”⁴⁰ A prevenció márpedig hatástalan, ha csupán tiltásokból áll. A magatartás megváltoztatása helyett félelmet szül.⁴¹

Sem a megelőzés, sem a már gyógyíthatatlan AIDS-betegek kezelésének területén nem elegendő, ha kormányzatok csupán a biomedikális vagy a társadalmi szempontokat veszik figyelembe. Ezenkívül pedig nem elég csupán a tudományokra támaszkodniuk, hanem meg kell találniuk a kapcsolatot az alulról jövő kezdeményezésekkel, a civil szférával. A tudománynak, a politikai hatalomnak és a „célképességnek” együtt kell működniük az AIDS-megelőzés területén.

Dolgozatomban amellet próbáltam érvelni, hogy ennek sikere, rengeteg egyéb tényező mellett, a betegség társadalmi jelentésének elismerésén múlik, amit mind a közemberek, mind a tudománynak a képviselői a mai napig „a tudománytalan, illegitim és kimondhatatlan dolgok körébe utalnak.”⁴² Az AIDS ezen aspektusa márpedig még félelmetesebb, mint az általa okozott mortalitás.⁴³

Ismét a Jacob és Roszak által kifejtett gondolatot idézem: nem arról van szó, hogy nincsen szükség az egzakt, objektív tudományra, a rációra, az információra, hanem arról, hogy a „másik fajta tudás”⁴⁴ visszanyerje legitimitását.

„Tagadhatatlan, hogy ahol a gnózis válik az ismeret mércéjévé, ott a tudomány és a technológia haladásának sokkal kisebb a sebessége annál a vad iramnál, amelyet ma normálisnak fogadunk el (vagy elszenvedünk). Ennek ellenére nem lehet azt mondani, hogy a gnózisnak nincs gyakorlati arculata, hanem inkább azt, hogy gyakorlatiasság iránti érzéke együttesen öleli fel a lelket és a testet, a fizikai és nem kevésbé a pszichikai öfenntartás szükségletét.”⁴⁵

Jegyzetek

1. Pascal Hintermeyer: Az AIDS-gondolkodás. In: Az AIDS-gondolkodás, szerk.: Léderer Pál, T-Twins, 1994.
2. Le Clézio: Terra Amata. Európa Könyvkiadó, 1975
3. François Jacob: A lehetséges és a tényleges valóság, Európa Könyvkiadó, 1986
3. Uo.
5. Uo. 28. o.
6. Uo. 27. o.
7. Uo. 45. o.
8. Theodore Roszak: A Szörny és a Titán: tudomány, ismeret, gnózis. Filozófiai Figyelő, 1981/3–4. szám

9. Platon: Az állam, idézi Roszak, id. mű
10. Roszak: id. mű. 185. o.
11. Uo. 186. o.
12. Uo. 187. o.
13. Uo.
14. Uo. 193. o.
15. Uo. 183. o.
16. Uo.
17. Uo. 184. o.
18. Polányi Mihály: Hit és ész. *In:* Polányi Mihály filozófiai írásai, II. kötet, 161–177. o., Atlantisz Kiadó Medvetánc sorozat 1992.
19. Uo.
20. Polányi Mihály: A magyar forradalom üzenete. *In:* id. mű.
21. Polányi Mihály: A tudományos meggyőződések természete. *In:* id. mű..
22. Uo.
23. Uo. 160. o.
24. Órai jegyzet (Fehér Márta)
25. Losonczy Ágnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető, Gyorsuló Idő sorozat, 1989
26. F. Jacob id. mű. 58. o.
27. Uo.
28. Losonczy Ágnes: id. mű. 133. o.
29. Losonczy Ágnes: Ártó-védő társadalom. KJK, 1989
30. Ivan Illich: Limits to Medicine – Medical Nemesis: The Expropriation of Health, Penguin, 1976
31. Paul Starr: Az egészségügyi ellátás új kritikussai: a terápiai nihilizmus politikája (Hastong Center, 1976)
32. Raymond Illsey: Professional or Public Health? 1980. 82–111. o.
33. P. Hintermeyer: id. mű. 55. o.
34. Uo. 57. o.
35. Uo.
36. Ch. Beauchamp: Amikor a beszéd kibicsaklik. *In:* Az AIDS-gondolkodás, szerk.: Léderer Pál, T-Twins, 1994. 28. o.
37. Uo.
38. Uo.
39. A. M. Brandt: AZ AIDS történelmi szemszögből. *In:* Az AIDS-gondolkodás, szerk.: Léderer Pál, T-Twins, 1994.
40. Ch. Beauchamp: id. mű. 27. o.
41. A. M. Brandt: id. mű. 39. o., Losonczy Ágnes: Ártó-védő társadalom, 38. o.
42. Ch. Beauchamp: id. mű. 28. o.
43. Uo. 29. o.
44. Th. Roszak: id. mű
45. Uo.